

Nagy Róbert

Út az Egri csillagok felé

**A kőszívű ember fiai (1965) és az Egy magyar nábob
– Kárpáthy Zoltán (1966) gyártástörténete**

Várkonyi Zoltán 1964 nyarán a következőképpen nyilatkozott *A kőszívű ember fiai* forgatásának szünetében: „Igazán nagyszabású és látványos történelmi filmet szeretnék készíteni. A költségvetésünk is akkora, mint még egyetlen magyar filmé sem volt. A kétrészes, színes, CinemaScope eljárással készülő filmet nemcsak Magyarországon, hanem a Lenfilmstudio segítségével Leningrádban is forgatjuk, és reméljük, hogy az év végére teljesen elkészülhetünk vele. Csatajeleneteinkben egyes esetekben 1500 statisztát mozgatunk – és olykor három, sőt négy kamerával forgatunk. Ezek már csaknem amerikai méretek, és könnyen lehet, hogy magyar vonatkozásban *A kőszívű ember fiai* lesz a »Cleopatra«, filmtörténetünk eddigi legdrágább filmje.”¹

A magyar filmgyártás legnagyobb szabású vállalkozása az *Egri csillagok* (1968) volt. Egy évtizeden át formálódott az a szakembergárda, eszközpark és tudás, amely lehetővé tette a film elkészültét. Feltételezhető, hogy ebben a folyamatban kiemelt szerepet játszottak a Várkonyi Zoltán által rendezett korábbi történelmi filmek: *A kőszívű ember fiai* (1965) és az *Egy magyar nábob – Kárpáthy Zoltán* (1966), éppen ezért érdemes e filmek gyártástörténetét részletesen megvizsgálni.

A Várkonyi–Nemeskürty alkotópáros

A hatvanas évek magyar történelmi produkcióinak két kulcsfigurája Várkonyi Zoltán (1912–1979) színész, film- és színházi rendező, a Vígszínház főrendezője, valamint Nemeskürty István (1925–2015) volt. Nemeskürty, a keleti frontot megjárt katonatiszt egy nagy fordulattal humán pályára lépett – magyar–olasz–művészettörténet szakon végzett –, majd a magyar filmgyártásban „szocialista producerként” futott be. Kettejük együttműködése 1959-ben kezdődött a Budapest Filmstúdióban. A stúdió jelentős átalakuláson ment keresztül az 1956 utáni években: a korábban dokumentumfilmek és filmhíradók gyártására berendezkedett műhely játékfilmgyártási ambícióval lépett fel. Ezt az átalakulást Várkonyi és Nemeskürty párosa vitte sikerre, lehetőséget adva számos tehetséges fiatal vagy mellőzött alkotónak – ez utóbbiak közé tartozott Jancsó Miklós is. A játékfilmgyártást korábban monopolizáló Róna utcai Hunnia Filmstúdió féltékenyen reagált az új helyzetre. A két stúdió közti versengés gyakran ösztönzőleg hatott, de volt, amikor az ellentétek meddő vitákba fulladtak, jelentősen akadályozva a filmgyártást.²

1 (fényves): Kőszívű-e a magyar Cleopátra? *Ország-Világ* (1964. augusztus 19.) p. 19.

A CinemaScope a 20th Century Fox filmstúdió által szabadalmaztatott és 1953-ban bemutatott képrögzítési eljárás volt, amit akkor fejlesztettek ki, amikor a mozikban a 4:3-os képarányt felváltotta a széles vásznú kép. A kamera egy úgynevezett anamorf lencse segítségével a széles képet „becsomagolta” a hagyományos, 35 mm-es (4:3-os arányú) filmkockába. A vetítés során egy speciális lencsével kicsomagolták a képet. A többi széles vásznú eljárásához képest a CinemaScope olcsó volt, és könnyen kezelhető. Ezzel az eljárással készült az 1960-as években Várkonyi valamennyi történelmi filmje: *A kőszívű ember fiai* (1965); *Egy magyar nábob – Kárpáthy Zoltán* (1966); *Egri csillagok* (1968)

2 Nagy Róbert: Pozícióharcok a magyar filmgyártásban az 1956 utáni megtorlás időszakában. A Budapest Filmstúdió felemelkedése. *Betekintő* (2022) no. 3. pp. 7–25.

A vetélkedésnek egy intézményi átalakulás vetett véget. 1962-ben a Hunnia rendezőit, forgatókönyvíróit és dramaturgjait három alkotócsoportba osztották szét. 1963. január 1-jén pedig a Budapest Filmstúdió játékfilmes részlegét átköltöztették a Könyves Kálmán körútról a Róna utcába, vagyis a Hunniába, így jött létre a negyedik alkotócsoport Nemeskürty István vezetésével. A Könyves Kálmán körüti műtermek döntő részét az egyre jelentősebb gyártási igényekkel fellépő televízió vette át. A Budapest Filmstúdió alkotógárdája éppen ebben a zűrzavaros időszakban kezdte meg az előkészületét egy nagyszabású vállalkozásnak, Jókai Mór *A kőszívű ember* fia címmű regénye megfilmesítésének.

Motivációk

Annak, hogy Várkonyi Zoltán és Nemeskürty István fokozódó érdeklődéssel fordult a történelmi filmek felé, számos oka volt. Fontos tényezőként említhető, hogy a Budapest Filmstúdió legsikeresebb játékfilmje a Monarchia korában játszódó *Katonazene* (1961) volt, amely magáénak vallhatta mind a szakma, mind a közönség elismerését. A stúdió hatalmas energiákat mozgósított a film érdekében. Egyrészt kitűnő színészeket vonultattak fel, másrészt Nemeskürty szakértők bevonásával átfogó kutatómunkát végzett, hogy a korabeli huszárok mind megjelenésükben, mind viselkedésükben minél hitelesebbek legyenek. Ráadásul a *Katonazene* volt a Budapest Filmstúdió vezető operatőrének, Hildebrand Istvánnak az első színes filmje. Bár nem Várkonyi volt a rendező, naplója tanúsága szerint személyesen követte és aggódta végig a forgatást.³ A *Népszabadság* hírhedt kritikus, Molnár Gál Péter a következőképpen összegezte véleményét: „A legutóbbi másfél esztendő egyik legsikerültebb magyar filmjét láthattuk.”⁴

A történelmi filmek felé fordulás másik fontos oka Várkonyi Zoltán esetében *Az utolsó vacsora* (1962) című filmjének sikertelensége volt. Várkonyi a francia új hullám fiatal rendezői által diktált trendet próbálta követni, a lázadó stílusú képi világ, a formabontó dramaturgia azonban nem fért meg a hatalommal összekacsintó, propagandaízü

mondanivalóval. „Fogadtatása nagyon kedvszegő, elkeserítő volt számomra – ez volt az a fordulópont, amikor én a tömegszórakoztatás felé fordultam, és az efféle kísérletekről az értetlenség miatt lemondtam. Valami mást akartam csinálni, és egy olyan időpontban, amikor erősen hanyatlani kezdett a mozik látogatottsága, elfogott a vágy, hogy a magyar klasszikusokat népszerűen vigyem filmre. Izgatott a nagy vállalkozás; ilyen méretű filmek azelőtt nemigen voltak”⁵ – emlékezett vissza később Várkonyi.

Arra a kérdésre, hogy a magyar klasszikusok közül miért éppen Jókai Mór regényeire esett a választása, Várkonyi 1973-ban a következőképpen felelt: „Amikor annak idején megkértek engem arra, hogy keressék valami olyan témát, amiről feltételezhető, hogy a nagyközönséget érdekli, hogy komoly látogatottságot nyerhet, akkor én megkértem egy könyvtári szakértőt, hogy közöljön velem egy országos statisztikát a magyar irodalom olvasottságáról hazánkban. Kiderült, hogy a csúcson ezek a nagy romantikus könyvek állnak, és ezek között is az első helyen *A kőszívű ember fia*.”⁶

Várkonyi Zoltán halála után Nemeskürty István egy 1986-ban bemutatott dokumentumfilmben a következőképpen beszélt Várkonyi rejtett motivációiról: „Az a közhit, [...] hogy ezek ilyen szórakoztatási céllal, megrendelésre készült, nemesen iparszerű alkotások. Nem így van! Már az érzelmi indíttatása is más volt. Talán kevés embernek tűnt fel, hogy a Várkonyi testvérpár közül a fiút Zoltánnak hívják, a lányt Noéminek, ezek Jókai-nevek. Várkonyi Titusz, Várkonyi Zoltán édesapja, a hírlapíró Krúdy Gyula személyes jó barátja volt, és ketten együtt [...] rajongói Jókainak. Hangsúlyozom, hogy Jókainak nem általános iskolás gyerekek voltak a rajongói.”⁷

A legfontosabb ösztönzést azonban a külföldi minták szolgáltatták, ugyanis a történelmi filmek az ötvenes és hatvanas években éltek virágkorukat, ami elsősorban a televízió előretörésére adott válaszreakció volt. Az Egyesült Államokban már az ötvenes években megfigyelhető a mozijegyeladások drasztikus hanyatlása, ami Európában csak a hatvanas években vált szembeötlővé. Hollywood

3 MTA Kézirattár. Ms 6188/65–66. – *Várkonyi Zoltán naplójegyzetei*. 1961. január 1. – február 20.

4 Molnár G. Péter: *Katonazene. Népszabadság* (1961. szeptember 29.) p. 9.

5 Szekfű András: Várkonyi Zoltán (1912–1979). In: Szekfű András (ed.): *Így filmeztünk*. Budapest: MMA Kiadó, 2018. p. 186.

6 Knoll István (rendező): *Jókai filmen*. MTV. 1977.

7 Lestár János (rendező): *Vallomások Várkonyiról*. MAFILM. 1986.

technikai fejlesztésekkel próbálta visszacsalogatni az amerikaiakat a mozikba.⁸ A színes játékfilmek száma robbanásszerűen növekedett, ami hatalmas előnyt jelentett a televízióval szemben, ahol csak az 1970-es években vált általánossá a színes adás. A látvány szempontjából átütő erejű lépés volt, hogy a 4:3-os képarányt a mozikban felváltotta a széles vásznú kép. A hangzás is jelentős minőségjavuláson ment keresztül a mágneses hangrögzítésnek köszönhetően, amely lehetővé tette a hangcsatornák számának növelését. Ahhoz, hogy ezek a fejlesztések megmutassák igazi erejüket, olyan filmekre volt szükség, amelyek grandiózus díszletek között készülnek, színpompás tömegeket vonultatnak fel, lehetőleg nagyzenekari kísérettel. Az efféle erődemónstrációnak leginkább a történelmi filmek feleltek meg. Hollywoodban a látvány szempontjából az egymást felüllicitáló újabb és újabb filmek – *Quo Vadis* (1951), *A tízparancsolat* (*The Ten Commandments*, 1956), *Ben-Hur* (1959), *Lázadás a Bountyn* (*Mutiny on the Bounty*, 1962), *Kleopátra* (*Cleopatra*, 1963) – egymás után döntötték meg a költségvetési rekordokat is. Ez a verseny odáig fajult, hogy egyetlen ilyen film bukása képes volt megrengetni egy egész stúdiót.

A történelmi filmek ugyanakkor jól példázzák, hogy a hidegháborús verseny nemcsak a fegyverkezésben vagy az űrhajózásban érhető tetten, hanem a filmgyártásban is. A legjobb példa erre Lev Tolsztoj regényének, a *Háború és béke* megfilmesítési története. Az amerikaiak 1956-ban mutatták be King Vidor rendezésében a saját verziójukat, amit a szovjet filmgyártás kihívásként értelmezett. A Szovjetunió a színész-rendező Szergej Bondarczuk vezényletével készült a visszavágóra. Közel másfél évnyi előkészítő munka után a forgatás 1962 őszén kezdődött. Az eposzi méretűvé terebélyesedő filmet négy részletben mutatták be (1965, 1966, 1967, 1968), a gyártási folyamat végül hat évig tartott. 2011-ben az akkori árfolyammal számolva 700 millió dollárra kalkulálták a *Háború és béke* (*Vojna i mir*) előállítási költségeit, amivel kiérdemelte a valaha volt legdrágább film címét.⁹

A szovjet *Háború és béke* gyártását folyamatosan követte a magyar sajtó, a szakmai érdeklődők a forgatásokra is bejutottak, így a még csak készülő film olyan hivatkozási alappá vált, amelyre Várkonyi és Nemeskürty is támaszkodhatott, amikor *A kőszívű ember fiai* megfilmesítésével előálltak. Joggal reménykedhettek abban is, hogy a szovjet fél megosztja tapasztalatait a magyar filmgyárral. Fontos hazai példaként szolgált ugyanakkor egy másik Jókai regény, *Az aranyember* 1962-es filmadaptációja, valamint az 1964-ben futó, *A Tenkes kapitánya* című sorozat hatalmas népszerűsége – utóbbit a televízió gyártotta a Budapesti Filmstúdióval együttműködve.

A pénzügyi és intézményi háttér

Számos szigorú feltétel együttállása szükséges ahhoz, hogy egy nagy költségvetésű történelmi film megszülessen. Egy vállalkozás beindításának legfontosabb feltétele, hogy rendelkezésre álljon a szükséges pénztőke. A piaci keretek között is fontos, hogy a szereplők milyen kapcsolati hálózattal rendelkeznek, azonban a szocializmusban, ahol az állam volt a pénztőke egyetlen forrása, a kapcsolati háló fokozott jelentőséggel bírt.¹⁰ Az 1960-as években vált a kulturális kapcsolatok hálózatának legfőbb csomópontjává Aczél György, akinek illetékességi körébe tartozott a filmgyártás legfőbb szerve, a Filmfőigazgatóság. Az Aczél támogatását is élvező Várkonyi–Nemeskürty páros az 1960-as években komoly művelődéspolitikai hátszéllel rendelkezett, és minden bizonnyal a legjelentősebb pénzügyi lobbierővel bírt a magyar filmgyártásban.

Mind *A kőszívű ember fiai*, mind az *Egy magyar nábob* – *Kárpáthy Zoltán* végül 14-14 millió forintba került,¹¹ ez utóbbi ugyan két cím alatt futott, de egy alkotásnak számított, egyszerre forgatták, és a mozikban is együtt vetítették őket. Figyelembe véve, hogy mindkét film kétrészes, az előállítási költségük nem volt kiugróan magas – 1965-ben egy egész estés, magyar színes film átlagos előállítási költsége közel 6 millió forintot tett ki.¹²

8 Thompson, Kristin – Bordwell, David: *A film története*. Budapest: Palatinus, 2007. pp. 352–356.

9 Youngblood, Denise J.: *Bondarchuk's War and Peace: Literary Classic to Soviet Cinematic Epic*. Lawrence: University Press of Kansas, 2014.

10 Sik Endre: *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. pp. 112–113.

11 MNL OL XIX-I-22. 115. doboz. – *Az Egri csillagok című film limit-összeg összevetése*. 1967. október 16.

12 MNL OL XIX-I-22. 117. doboz. – *A Művelődésügyi Minisztérium Pénzügyi Főosztályának beszámolója*, 1967. május.

A pénzügyi lehetőségekhez erősen kapcsolódik az intézményi háttér, amelynek stabilitása elengedhetetlen *A köszívű ember fiaihoz* fogható film megvalósításához, mivel többek között ez biztosítja a hatékony munkaszervezést, a szükséges eszközparkot, a szakembergárdát. Miként említettem, a Budapest Filmstúdió játékfilmes részlegét IV. alkotócsoporthként beolvastották a korábbi vetélytárs, a Hunnia struktúrájába. Bár érezhető volt az ellenszenv a hunniások részéről,¹³ az egykori Budapest Filmstúdió szakemberei nagyon erős pozícióval rendelkeztek.

1964. január 1-jén a Hunnia felvette a Magyar Filmgyártó Vállalat (MAFILM) nevet. A MAFILM a négy alkotócsoporth által közösen használt adminisztratív, műszaki, gyártási, gazdasági stb. részlegeket irányította. A részlegek vezetői döntően a Budapest Filmstúdióból jöttek át; például az egyik legfontosabb posztra, a gyártási főosztály élére az a Gottesmann Ernő került, aki korábban a Budapest Filmstúdió gazdasági irányításáért volt felelős.¹⁴ A gyártási osztály kiemelt jelentőségét az adta, hogy itt döntöttek el, mekkora eszköz- és szakember-kapacitásból gazdálkodhat egy adott film. Ez főleg a csúcsideszakokban – jellemzően nyáron – volt döntő jelentőségű, amikor a filmgyár teljes kapacitással üzemelt.

Az intézményi háttérhez kötődik az a kérdés, hogy a magyarországi filmszínházak mennyire voltak alkalmasak a nagyszabású történelmi filmek bemutatására. A magyar mozik szélesvásznúsítása már az ötvenes évek második felében megkezdődött, de még 1965-ben is csak a mozik 18 százaléka volt széles vásznú. Ugyanakkor a budapesti és a vidéki nagyvárosok legnagyobb befogadóképességű filmszínházai ekkorra már átestek a szükséges átalakításokon, és az évtized végére a széles vásznú mozik országos aránya elérte a 60 százalékot.¹⁵

Forgatókönyv

A *köszívű ember fiaihoz* című filmről a legkorábbi sajtóhír 1963 novemberében jelent meg, amikor a MAFILM elnöke, Révész Miklós egy vele készült riportban felsorolta a már elfogadott forgatókönyveket.¹⁶ *A köszívű ember fiaihoz* forgatókönyvét Erdődy János (1909–1996) jegyezte, mint ahogy később az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* is. Erdődy Jánost minden bizonnyal Nemeskürty István hozta be a filmgyárba. Erdődy a szociáldemokrata *Népszava* újságírójaként, illetve műfordítóként kezdte karrierjét még a húszas évek végén, majd a Rákosi-korszakban személye nemkívánatossá vált. 1957-ben történeti regényíróként kezdett új karrierbe.¹⁷ Első regénye, *A nöstényfarkas* a Magvető Kiadónál jelent meg, ahol Nemeskürty akkor lektorként dolgozott.

A *köszívű ember fiaihoz* forgatókönyvébe Várkonyi Zoltán és Fehér Imre is bedolgozott. Az ötszáz oldalas regény adaptálása, sűrítése nem lehetett könnyű feladat. A forgatókönyvben a cselekmény gyakran az érthetőség határáig gyorsul, nem sok időt hagyva a főszereplők karakterének, jellemfejlődésének kibontására. „Nem akarom megtagadni Jókai romantikáját, de párhuzamba akarom hozni azt a mai közönség realitásigényével”¹⁸ – így összegezte Várkonyi saját írói-rendezői ars poeticáját. A „mai közönség” igényének kiszolgálása azonban számos szempontból háttérbe szorult, például a szerzők törekedtek rá, hogy a regény párbeszédeiből minél több elem változatlanul, a maga veretes, ízes nyelvezetével emelődjön át a filmbe. Várkonyinak a riportokban gyakori szavajárása volt a romantika és annak megtartása, ami rezonált a korszellemmel. A kádári konszolidáció kezdetével a filmekkel kapcsolatos ideológiai elvárások visszaszorultak, és előtérbe került a látványvilág, a kaland, a romantika, a tömegek fesztelen szórakoztatása.¹⁹

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc rendkívül érzékeny téma

13 Kocsis Tibor (rendező és operatőr): *Jelenetek egy operatőr életéből – Hildebrand István legendáriuma*. 2015.

14 Langer István: *MAFILM Krónika 1948–1987*. Budapest: Kézirat, 1988. p. 193.

15 *Statistikai Évkönyv 1969*. Budapest: KSH, 1970. p. 468.

16 Bános Tibor: Quo vadis, magyar film? *Hétféli Hírek* (1963. november 11.) p. 6.

17 Beládi Miklós (ed.): *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1-2*. Budapest: Akadémiai, 1990. pp. 908–910.

18 Zencsik Flóra: Játék a maszkokkal. *Esti Hírlap* (1964. június 24.) p. 2.

19 Gelencsér Gábor: *Forgatott könyvek*. Budapest: Kijarat Kiadó, 2015. p. 54.

volt a Kádár-korszakban. Az 1956-os forradalom is március 15-e szellemének megidézésével indult, majd a szovjet csapatok bevonulását követően a „Márciusban újrakezdjük” lett az ellenállás egyik jelszava. Magyar és szovjet szempontból is érzékeny pontja volt 1848–49-nek, hogy orosz segítséggel verték le. A forgatókönyvíróknak némi védelmet adott, hogy a történelmet egy magyar klasszikus segítségével elevenítették fel, de a mozgástér így is nagyon szűknek bizonyult. Jó példa erre, hogy a filmben a harcok kapcsán egy szó sem esik az oroszokról.

A filmnyersanyag kérdése

A film képminőségét nagyban meghatározták a kamera és az objektív által nyújtott lehetőségek, azonban a digitális korszak előtt az igazi „mágia” magában a filmnyersanyagban rejlett. Hosszú időn át a magyar filmgyártás szinte kizárólagos beszállítója az AGFA kelet-német részlege volt – 1964-től ORWO néven futott a vállalat. A fekete-fehér filmnyersanyagot az ORWO jó minőségben állította elő, ám a színes film esetében sem a minőség, sem a legyártott mennyiség nem volt megfelelő,²⁰ így a MAFILM kénytelen volt nyugati forrásból beszerezni a színes filmet. Az operatőrök és a filmrendezők nagy öröme a választás az amerikai Kodak cég Eastmancolor alapanyagára esett. A jelek szerint *A kőszívű ember fiai* lett volna az első magyar alkotás, amelyet Eastman filmre vesznek, de az öt hónapnyi csúszás miatt – az 1964 februárjára beütemezett kezdés helyett csak július közepén indult meg a forgatás²¹ – *Az életbe táncolt leány* (rendező: Banovich Tamás) operatőre, Szécsényi Ferenc dolgozhatott elsőként Eastman 5251-re.²² Az 5251 a legmagasabb filmminőséget képviselte, erre forgatták többek között a *James Bond – Goldfingert* (1964), *A Jó, a*

Rossz és a Csúfot (*Il buono, il brutto, il cattivo*, 1966) és a 2001 *Űrodüsszeiát* (2001: *A Space Odyssey*, 1968). Szergej Bondarczuk a *Háború és béke* számára hiába próbálta kijárni az Eastmancolor alapanyagot.²³

Az Eastman 5251 meglehetősen drága volt, és az ORWO-val ellentétben nyugati valutával kellett fizetni érte, így az elkövetkező években kevés alkotás részesült abban a kegyben, hogy 5251-re forgassák, közülük tartozott az *Egy magyar nábob – Kárpáthy Zoltán*²⁴ és minden valószínűség szerint az *Egri csillagok* is.

Szereposztás

„1964. április 26-án próbafelvételt készítettünk Sulyok Mária, Tolnay Klári, Szemere Vera, Béres Ilona, Polonyi Gyöngyi, Darvas Iván, Bitskey Tibor és Latinovits Zoltán színészekkel. A próbafelvétel alkalmával a művészek közölték velünk nyári elfoglaltságukat, terveiket, kivéve Latinovits Zoltánt” – írta Németh András, *A kőszívű ember fiai* gyártásvezetője Kondor István filmfőigazgató-helyettesnek.²⁵ A levél egy érdekes esetet bont ki, amelynek során Latinovits megpróbálta a filmszerepéért hivatalosan járó 15 ezer forintos fizetés dupláját kialkudni.²⁶ A filmszerepekért járó díjat a Színész Szakszervezet határozta meg aszerint, hogy a szereplő korábbi művészi teljesítménye alapján milyen filmszínészi kategóriába esett. A kisebb szerepekért napidíj járt, a főszerepekért viszont rögzített összeg, úgynevezett pausz, amely előnyösebb volt, mint a napidíj. Mivel mindez központilag volt meghatározva, külön egyezkedésre nem sok lehetőség maradt. Latinovits Zoltán mégis egy hónapig alkudozott személyesen és telefonon, az egyik hívás során „minősíthetetlen arroganciával beszélt” a felvételvezetővel. Az ügy vége az lett, hogy Latinovitsot egy évre eltöltötték mindenféle

20 MNL OL XIX -I-22. 95. doboz. – *Jegyzőkönyv a képnyersanyag minőségi reklamációjáról*. 1965. február 17.

21 MNL OL XIX -I-22. 95. doboz. – „1964. évi gyártási terv”

22 MNL OL XIX -I-22. 93. doboz. – *A Filmlaboratórium igazgatójának, Szanyi Andornak a levele a Filmfőigazgatósághoz*. 1965. február. 20.

23 Youngblood: *Bondarchuk's War and Peace*. p. 20.

24 MNL OL XIX -I-22. 114. doboz. – *A Műszaki Filmértékelő Bizottság jegyzőkönyve*. 1967. február 1.

25 MNL OL XIX -I-22. 89. doboz. – *Németh András gazdasági vezető levele Kondor István filmfőigazgató-helyettesnek*. 1964. május 28.

26 Néhány összehasonlító adat 1965-ből: munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete az ipari szektorban: 1756 Ft, az építőiparban: 1794 Ft; kiskereskedelmi árak: 1 kg kenyér: 3 Ft, 1 kg kristálycukor: 10,60 Ft, hűtőszekrény (Szaratov): 5000 Ft, televízió (Horizont): 6100 Ft, motorkerékpár (Pannonia): 15 800 Ft. In: *Statisztikai Évkönyv 1969*. Budapest: KSH, 1970. pp. 87., 376., 378.

filmszerepléstől,²⁷ azonban jóakaróinak közbenjárására a büntetés végül csak öt hónapig tartott.²⁸ Latinovits a filmben minden bizonnyal az egyik Baradlay fiút játszotta volna. Várkonyi nagyon kedvelte Latinovitsot, az *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán esetében újra felajánlott neki egy főszerepet, ebben az esetben a felvételek rendben lezajlottak, és csak a forgatás után veszték össze évekre. A sértődöttség még az *Egri csillagok* forgatásán is tartott, ahol a színész és a rendező nem állt szóba egymással, csak követek útján érintkeztek.²⁹

A Baradlay Ödönt játszó Bitskey Tibornak szintén konfliktusos viszonya volt Várkonyival a Vígyszínházban, ennek ellenére egymás után kapta a jelentős szerepeket Várkonyi történelmi filmjeiben. Bitskey, aki már 25 évesen filmsztárrá vált a *Rákóczi hadnagya* (1954) főszerepében, nagyon jól bírta a katonai szerepekkel járó komoly fizikai megterhelést – színészi pályafutása előtt országos bajnok atléta volt.³⁰

A jelek szerint Darvas Ivánt szintén az egyik Baradlay szerepére kérhették fel. Darvast Várkonyi Zoltán fedezte fel közvetlenül a háború után. 1956-os szerepéért azonban Darvas közel három évig börtönben volt, majd szabadulása után, egészen 1963-ig egy műanyagfröccsöntő üzemben dolgozott. A forrásokból nem derül ki, hogy Darvas miért esett el a *kőszívi ember fiaiban* neki szánt szereptől, de könnyen elképzelhető, hogy a színpadra éppen csak visszatérő „ellenforradalmár” színészt nem akarták 1848-as forradalmárként viszontlátni a vásznon. Az *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán esetében viszont már ő is főszerepet játszhatott.

A Várkonyi Zoltán által a háború után felfedezett színészek közül nem csak Darvast kellett Várkonyinak „rehabilitálnia” ezekben az években. Bárdy Györgyöt 1959-ben a „szocialista erkölcs megsértése” miatt hosszú száműzetésre „ítélték”: három évig erdészként dolgozott,

majd egy évig Kecskeméten játszott. Várkonyi közbejárására térhetett vissza a fővárosba, a Vígyszínházba, majd pedig a filmek világába. A *kőszívi ember fiaiban* még csak néhány jelenet erejéig tűnt fel, a *Kárpáthy Zoltánban* már jelentős mellékszerepet kapott, végül az Egri csillagokban főszerepben játszhatott. Mindhárom esetben negatív, intrikus szerepet vitt. „Megpróbáltam ezekben a figurákba egy csöppnyi kis szimpatikus vonást belekomponálni, néha sikerült is” – mesélte kilencvenedik születésnapján.³¹

Várkonyi Zoltán önmagának és színész feleségének, Szemere Verának is osztott kisebb-nagyobb szerepeket a filmjeiben. Várkonyi gyakran negatív figurát alakít: A *kőszívi ember fiaiban* Haynaut, az *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán esetében pedig a Kárpáthy családot mindenéből kiforgatni igyekvő ügyvédet.

Díszlet, kellék, jelmez

A magyar történelmi filmek gyártása során jellemzően a díszlet költségszoportnál jelentkezett a legnagyobb kiadás. A *kőszívi ember fiaiban* esetében ez végül 2,5 millió forintot tett ki.³² A film belső jeleneteinek forgatására a legkézenfekvőbb, de nem minden esetben a legolcsóbb megoldásként a MAFILM műtermei kínáltak. A külső jelenetekhez viszont megfelelő helyszíneket kellett találni, amelyek gyakran kívül estek az ország határain. A korabeli magyar filmgyártás a legszorosabb kapcsolatokat a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, Bulgáriával, valamint az NDK-val alakította ki, bár ez utóbbinál az együttműködés inkább technikai jellegű volt.³³ Nemeskürty Istvának a Filmfőigazgatósághoz írt 1964. februári levele a legkorábbi levéltári bizonyítéka annak, hogy a Jókai-film érdekében filmdiplomáciai szálakat mozgattak meg: „Kérem A *kőszívi ember fiaiban* című film színvonalasabb és gazdaságosabb kivitelezése érdekében az alábbi külföldi utazásokat

27 MNL OL XIX-I-22. 89. doboz. – Kondor István filmfőigazgató-helyettes levele Révész Miklósnak, a MAFILM igazgatójának. 1964. május 30.

28 MNL OL XIX-I-22. 89. doboz. – Kondor István levele a „MAFILM és Pannónia igazgatójának”. 1964. október 19.

29 Múlt-Kor (2013. nyár) DVD dokumentumfilm-melléklet: *Eger halhatatlan csillagai* (szerk. Szelják Szilvia, Kriston-Simon Szilvia, Ács Tibor Adrián, Tóth Judit).

30 Bitskey Tibor színművész pályaképe. MTV. 2009.

31 *Hogy volt!... Bárdy György születésnapjára*. Duna TV. 2012.

32 MNL OL XIX-I-22. 115. doboz. – Az Egri csillagok című film limit-összeg összevetése. 1967. október 16.

33 MNL OL XIX-I-22. 97. doboz. – Filmfőigazgatóság nemzetközi kapcsolatainak alakulása. 1965. március 4.

Barikádharc

engedélyezni szíveskedjék.”³⁴ A repülőjegyek Moszkvába, Berlinbe és Prágába száltak. A moszkvai út elsősleges feladata volt, hogy Hildebrand István új operatóri technikát sajátítson el. A további két fővárosba irányuló út „célja, hogy a prágai kosztüm-, bútor- és kellékraktár anyagát, valamint a DEPA berlini raktárait és fegyvertárát felmérve a magyarországi raktárkészletet kiegészíthessük megfelelő minőségű darabokkal”. A moszkvai utat később egy leningrádi motívumkereső látogatás követte. „A film egyik jelenete Leningrádban játszódik. A művészi hatás teljessége érdekében a jelenetet az eredeti helyszínen, december első felében szeretnénk elkészíteni” – írta Papp Sándor filmfőigazgató a szovjet Baszkakov elvtársnak. A film alkotói a cári fővárosban diplomataként szolgáló Baradlay Ödön (Bitskey Tibor) történetéhez autentikus, téli felvételeket szerettek volna: „Néva parti kocsizás”, „főnemesi palota előtt (éjszaka)”, „szentpétervári utca”, valamint az Ermitázsban képzelték el Miklós cár és – meglepő módon – Ferenc József impozáns dolgozószobáit.

14

Minden jel szerint kizárólag a csehszlovák féllal történő tárgyalások vezettek eredményre, Prágából megküldték a kiválasztott értékes bútorokat és jelmezeket. Az elmaradt szentpétervári külső jeleneteket végül nem is pótolták, úgy tűnik, nem volt B terv, a filmben mindössze egy mulatóhely erejéig „szerepel” a város, amit a budapesti műteremben vettek fel. Az Ermitázsban tervezett felvételek elmaradásával a két uralkodó megjelenítése is lekerült a napirendről.

Így *A kőszívű ember fiai* valamennyi jelenetét Magyarországon forgatták. Basa Balázs kitűnő cikkében részletesen elemzi a film különböző forgatási helyszíneit.³⁵ A Baradlay család ősi nemesi rezidenciáját a Sibrik-kastély jeleníti meg, amely a Vas vármegyei Bozsokon található. A bécsi forradalom jeleneteit Sopronban és a Budai várban forgatták, Baradlay Richárd (Mécs Károly) bécsi randevúját a Margitszigeten, a verekedésbe fulladt meggyűlést pedig a Deák téri evangélikus templomban.

Érdemes részletesen megvizsgálni Baradlay Ödön (Bitskey Tibor) téli hazatérésének forgatási körülményeit, amelyre a belső levelezésben Farkaskalandként hivatkoztak, valamint a harci felvételek megvalósításhoz kapcsolódó kihívásokat, amelyekhez a filmgyár igénybe vette a hadsereg és a rendőrség segítségét.

A filmgyár kapcsolata a néphadsereggel és a rendőrséggel

A filmgyár állandó kapcsolatot tartott fenn a Néphadsereggel elsősorban a Katonai Stúdió révén, amely a katonaság számára oktató- és propagandafilmeket készített. További kapcsolódási pont volt a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum, amelynek gyűjteményét és az ott dolgozó szakértők véleményét gyakran kikérték a világháborús és a korábbi történelmi korokban játszódó filmekhez.

34 MNL OL XIX-I-22. 87. doboz. – Nemeskürty István levele Kondor István filmfőigazgató részére. 1964. február 15.

35 Basa Balázs: *Itt forgott: A kőszívű ember fiai*. <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek/~itt-forgott/itt-forgott-a-koszivu-ember-fiai.html> (utolsó letöltés dátuma: 2024. 05. 04.)

A filmgyár és a Néphadsereg viszonya ellentmondásos volt. A MAFILM rendszeresen kért gépeket, rádiós és műszaki eszközöket a forgatásokhoz, nem ritkán sikertelenül. „A kiselejtezett repülőgépmotorokra filmgyártásunknak szeles-viharos felvételek előállítására miatt rendkívüli nagy szüksége lenne”³⁶ – írta Kondor István filmfőigazgató-helyettes, amikor a hadsereg már többször is visszautasította a filmgyár azon kérését, hogy hozzájussanak két darab kiselejtezett JAK-11-es légcavaros oktatógép hajtóművéhez. Végül már Aczél Györgyöt is be kellett vetni az ügy érdekében.

Szintén nagy port kavarázó eset volt, amikor közvetlenül *A kőszívű ember fiainak* szeptemberi forgatása után a Budapesti Rendőrfőkapitányság közölte, hogy lovaszszázada – „a szolgálati érdekeket figyelembe véve” – a továbbiakban nem áll a MAFILM rendelkezésére.³⁷ 1964-ben a MAFILM számos esetben alkalmazta a lovasrendőrséget, többek között a Mátyás király korában játszódó, *Mit csinált felséged 3-tól 5-ig?* (Makk Károly, 1964) című kosztümös vígjátékhoz 50 lovast igényeltek tíz forgatási napra, *A kőszívű ember fia*i esetében pedig 60 lovast, összesen 22 napra, őket a Sopronban és Budán felvett utcai harcnál vetették be.³⁸ Úgy tűnik, a lovasrendőrség belefáradt az egymás követő forgatásokba, a rendkívül intenzív igénybevételbe. Kondor István mindent megtett, hogy a rendőrség megváltoztassa az elhatározását. „Filmművésztünk a jövőben sem háríthatja el az ilyen jellegű filmek elkészítését (pl. klasszikusok feldolgozását), és a felvételek megvalósítása a rendőrség igen pozitív segítségével nélkül elképzelhetetlen”³⁹ – írta a rendőrfőkapitánynak küldött levelében. Az erőfeszítések azonban hiábavalónak bizonyultak, a lovasrendőrség nem vállalt szerepet az elkövetkező évek filmjeiben.

*A kőszívű ember fia*i csatajeleneteinek statisztai igénye ezres nagyságrendű volt, ami rendkívül költséges lett volna a hadsereg támogatása nélkül. „A film, mely történetében

az 1848-as szabadságharc eseményei köré épül, magas hőfokon kívánja szolgálni a hazaszeret, a hűség és bátorság eszményeit, s így nevelő célzatosságában is figyelemreméltó”⁴⁰ – írta Aczél György a honvédelmi miniszterhelyettesnek, Csémi Károly vezérőrnagynak küldött áprilisi levelében. Aczél a hadsereg értékvilágának hangoztatásával, a katonaság bejáratott szokászetével próbált odahatni. A hadsereg válasza kedvező volt: „A regény témáját mi is úgy értékeljük, hogy annak megfilmesítése az 1848–49-es szabadságharc hagyományainak ápolását célozza, és nagymértékben hozzájárul a szocialista hazafiság fejlesztéséhez. Mindezek figyelembevételével kérésével elvben egyetértünk, és a film elkészítéséhez – a lehetőségeinkhez képest – a legnagyobb segítséget kívánjuk biztosítani.”⁴¹

Többszöri levélváltás után 1964. júniusára tisztázódott a hadseregtől kért segítség tartalma és jellege, amelyet a következő pontokban határoztak meg:

- 1.) 150 főnyi honvédség igénybevétele csatajelenetekben való szerepeléshez Ónod község mellett (Miskolctól 20 km-re) 4 nap, július 14–18. között, időjárástól függően.
 - 2.) 100 főnyi honvédség szereplése barikádharcokban Sopronban 7 napra, július 24–28. között, időjárástól függően.
 - 3.) 500 főnyi honvédség Budavár ostromában való szereplése Budapest (Várban) 4 nap, szeptember 15–16. között, időjárástól függően.
 - 4.) 500 főnyi honvédség szereplése a nagy csatajelenetekben Budapest (Farkasvölgy: Motorcross-pálya) 5 nap, előreláthatólag szeptember 19–27. között, időjárástól függően.
- Amennyiben mód van, a budapesti Farkasvölgy helyszínén kérjük az eredetileg javasolt 500 főnyi honvédség létszámának 600-700 főre való emelését egy-két napra.
- 5.) 100 főnyi honvédség szereplése különböző budapesti harci helyszíneken 2-3 napra, ma még nem tervezhető időpontban.⁴²

36 MNL OL XIX -I-22. 81. doboz. – Kondor István levele Kardos János vezérőrnagynak. 1963. október 16.

37 MNL OL XIX -I-22. 93. doboz. – Kraici Kálmán r. ezredes levele Révész Miklósnak, a MAFILM igazgatójának. 1964. szeptember 28.

38 MNL OL XIX -I-22. 89. doboz. – Aczél György levele Kőrösi Gábor vezérőrnagynak, belügyminiszter-helyettesnek. 1964. május 13.

39 MNL OL XIX -I-22. 93. doboz. – Kondor István levele Soós György budapesti rendőrfőkapitánynak. 1964. november 3.

40 MNL OL XIX -I-22. 88. doboz. – Aczél György levele Csémi Károly honvédelminiszter-helyettesnek. 1964. április 23.

41 MNL OL XIX -I-22. 88. doboz. – Csémi Károly honvédelminiszter-helyettes levele Aczél Györgynek. 1964. május 12.

42 MNL OL XIX -I-22. 88. doboz. – Kondor István levele Kovács Pál ezredesnek. 1964. június 16.

Átkelés a Sajón

A *köszívű ember fia*hoz kért sorkatonai állomány még csak a töredéke volt az *Egri csillagok*ban felvonultatott többezres tömegnek. Ekkor alakultak ki azonban azok a kapcsolati szálak a filmgyár és a Honvédelmi Minisztérium között, amelyek nélkülözhetetlenek voltak az *Egri csillagok* megszervezéséhez. A *köszívű ember fia* forgatása során Bölcs Tivadar őrnagy volt kijelölve összekötőnek a filmesek és a hadsereg között.⁴³ Az együttműködés olyan jól sikerült, hogy az *Egri csillagok* esetében is ő lett az összekötő, sőt ekkor már az eredeti feladatkörén túlnöve, kreatív társsa, a filmes stáb egyik meghatározó tagjává vált.

Harci felvételek

A *köszívű ember fia*inak forgatása 1964. július 14-én, Ónodon kezdődött meg. „Két nagy csatajelenetet forgatunk itt – mondta Várkonyi Zoltán rendező –, az egyik a bécsi diákok és az osztrák csapatok összecsapása, a másik, amikor Richárd megérkezik huszáraival.”⁴⁴

Az újságírók fokozott figyelemmel követték a film operatőri munkálatait, ugyanis Hildebrand ekkor már nemzetközileg elismert szakember volt, akinek ez volt a hatodik közös filmje Várkonyival. „Hildebrand István operatőr beállítja a három felvevőgépet. Már minden kész. A rendező még egyszer végignéz a statisztákon. »Osztrák katona vegye le a karóráját!« – hangzik a mikrofonban. Hildebrand a

nyakában levő URH-készüléken keresztül még utasítást ad, hogy mikor robbantsanak. S aztán csattan a csapó, megindul a roham, robban a trotil, lángolnak a házak. Néhány perc, és kész egy újabb képsor. A bécsi diákok vezetőjét megszemélyesítő Koncz Gábor az árnyékba menekül pihenni.”⁴⁵

Az Ónodon felvett jelentekben kulcsszerepe volt a Baradlay Richárdot alakító Mécs Károlynak, aki 45 év távlatából a következőképpen elevenítette fel az eseményeket: „Olyan volt, mint egy olimpiára való készülődés. Mindenki kapott lovat, mindenki a saját lovával foglalkozott. [...] A Sajón kellett átmennünk éjszaka úgy, hogy égett mögöttünk az erdő. Bementünk a Sajóba, elképesztően büdös volt, és akkor még ráadásul Tényi bácsi [Páger Antal] lovát is nekem kellett hurcolnom, mert valahogy megbokrosodott. Mire kiértünk, olyan mocskosak voltunk, mert valami ipari szennyeződést eresztettek le a Sajón Szlovákiában. A lovakat benzinnel kellett lemosni, szóval borzalmas volt. Kétszer vagy háromszor végig kellett mennünk, mert beugratás volt a vízbe, majd utána a vízben végig rohanni. Elég kemény volt.”⁴⁶

Várkonyi Zoltán az aznapi forgatás végén a következőképpen nyilatkozott a *Film Színház Muzsika* újságírójának: „Ez a csatajelenet csak előtanulmány a nagy csatához, amelyet ősszel a budai hegyekben, a Farkasvölgyben forgatunk majd. [...] Eddig csak egyetlen sebesültünk van:

43 ibid.

44 Sebes Erzsébet: Richárd az Okisz nyergében. *Esti Hírlap* (1964. július 18.) p. 2.

45 ibid.

46 *Hogy volt?!... Történelmi filmek – Jókai Mór regényeiből.* MTV. 2010.

Hildebrand István operatőr, aki felvevőgépevel együtt véletlenül »kigyulladt«. Szerencsére nincs komolyabb baja, és folytatjuk a forgatást.”⁴⁷

Ónodról a stáb Sopronba vonult, hogy felvegyék a bécsi barikádharc jeleneteit a katonaság és a lovasrendőrség segítségével. A *Kisalföld* tudósítása szerint Hildebrand ezeket a felvételeket sem úszta meg égési sérülések nélkül: „Este hét óra után kezdték a beállítást, és kilenc óra is elmúlt, amikor felharsan a felvételt jelentő sípszó. A Kolostor utca 13. számú ház melletti részt nyolc hatalmas reflektor világítja meg. Mégis éjszaka történik mindez: ezt néhány fáklya jelzi. A sikátorból lassan előjön a három ügynök (Balogh Emese, Benkő Gyula és Somogyvári Rudolf), utánuk özönlük a »csöcselék«. Az egyik statisztá megcsúszik. »Kérem újra!« – csattan Várkonyi hangja. A második felvétel sem sikerül. Közben az egyik fáklyától megpörkölődik Hildebrand István operatőr haja. »Úgy látszik, ennél a filmnél még elégek« – mondja haját borzolva. (Ónodon a csatajelenet fényképezése közben kigyulladt a felvevőtorony is.) Végre a negyedik felvétel hibátlan.”⁴⁸

Hildebrand a monumentalitás optikai megjelenítését, a trükköt, hogy miként lehet a kevésből sokat csinálni, Eisenstein világhírű operatőrétől, Eduard Tiszettől tanulta, akit – főiskolai tanára, Hegyi Barnabás mellett – Hildebrand a legfőbb mesterének tartott. A fiatal operatőr 1953-ban, egy éven át volt a magyar filmhíradó kiküldött moszkvai tudósítója, ekkor vette Tiszze a szárnyai alá.⁴⁹

Farkaskaland

„A színészek már a téli felvételekre készülnek. Bitskey Tibor és Bujtor István ezekben a napokban a jégszínházban tanul korcsolyázni, majd a műjégpályán folytatják a gyakorlást. A jégen játszódó jelenetekhez a gödöllői filmtelepen tíz farkast és húsz kutyát idomítanak. Ezeket a felvételeket a téli idő beálltával, mihelyt leesik a hó, megkezdik.”⁵⁰

A filmgyár gödöllői állattelepén gondozták, szelídítették és idomították a filmfelvételekhez szükséges állatokat – egész pontosan „rókák, galambok, farkasok, vaddisznók, szarvasok, őz, sólymok, héja, szirtisasok”⁵¹ laktak a telepen. Éven át az állattelep elsődleges feladata Homoki Nagy István természetfilmjeinek kiszolgálása volt. Homoki azonban 1962 körül „vált meg a gödöllői teleptől, mert nem tudott együttműködni más rendezőkkel, és ugyanakkor Szigeti Kálmán állatszselidítővel is összeveszett.”⁵² A természetrajongó Homoki nehezményezte az állatokat időnként kíméletlenül felhasználó korabeli filmes felfogást, amely távozása után, *A kőszívű ember fiainak* forgatásánál csúcsosodott ki: „Mi neveltük kölyökkoruk óta *A kőszívű ember fiaiban* szereplő farkasokat is” – nyilatkozta Szigeti Kálmán állatszselidítő, aki statisztaként is „birkózott” a farkasokkal. „Különböző állatkertekből kaptuk az ordascsetéket. Ahogy nőttek, hozzászoktattuk őket a tennivalókhöz. Itt az udvaron gyakoroltattuk velük azt is, hogyan ugorjanak fel a szánra. Húsdarabokkal csalogattuk az állatokat. A felvétel alatt ment is minden, mint a karikacsapás. Igaz, nagyon sajnáltam a sok szép farkast, amelyet le kellett lőnünk, de a film így kívánta – ezért neveltük őket!”⁵³

A gödöllői sportrepülőtéren felvett *Farkaskaland* jelenetei több szempontból is zavarba ejtők. Ha a rendező oldaláról nézzük, akkor egyrészt Várkonyi közismeretlen kutyabolond volt, másrészt irtózott a véres képektől. A jelenetet különösen horrorisztikussá teszi a sok közeli felvétel és a gyors vágástechnika, ami egyébként nem volt sajátja sem *A kőszívű ember fiainak*, sem az *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltánnak.

Az 1965 áprilisában bemutatott *A kőszívű ember fia*i hatalmas sikert aratott. 4,6 milliós látogatottságával bizonyos számítások szerint az évtized rekordere.⁵⁴ Ugyanebben a hónapban mutatták be Keleti Márton *A tizedes meg a többiek* című moziját, amely 3,3 millió nézőt vonzott. A világban megállíthatatlanul tört előre a televízió, de

47 Potoczky Júlia: Háromnapos csata Ónodon. *Film Színház Muzsika* (1964. július 24.) p. 15.

48 [Név nélkül]: Forradalom a Kolostor utcában. *Kisalföld* (1964. július 30.) p. 2.

49 Kocsis Tibor (rendező és operatőr): *Jelenetek egy operatőr életéből – Hildebrand István legendáriuma*. 2015.

50 [Név nélkül]: Új magyar film készül: A kőszívű ember fia. *Szabad Föld* (1964. november 15.) p. 8.

51 Esztergomi László: Támadás a trojka ellen. *Pajtás* (1965. szeptember 16.) p. 9.

52 MNL OL XIX -I-22. 99. doboz. – *Feljegyzés Ilku elvtárs részére*. 1965. április 9.

53 Esztergomi: Támadás a trojka ellen. p. 8.

54 Az adatok forrása: Gombár József: *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1987*. Budapest: Mokép, 1987. p. 114.

Magyarországon a mozilátogatottság visszaesését sikeresen késleltette a magyar film felvirágzása a hatvanas évek második felében.

Egy magyar nábob – Kárpáthy Zoltán

A film forgatókönyve fél évvel *A kőszívű ember fiai* bemutatása után, 1965. október végén készült el, ekkor azonban még Jules Verne regénye, *A dunai hajós* látszott a soron következő alkotásnak, olyannyira, hogy 1966 januárjában *A dunai hajós* érdekében előkészítő megbeszéléseket folytattak az NDK-ban.⁵⁵ *A dunai hajós* tervét azonban néhány hét múlva félretették, és a stáb február 8-án Mohácsnál jégtörő hajóra szállt, hogy felvegye a *Kárpáthy Zoltán*hoz az 1838-as dunai árvíz egyes jeleneteit, majd Baján a jégtorlasz felrobbantását. „A téli felvételekből csaknem »cinéma vérité« lett, mert a mohácsi térségben a jég már mozgásban volt. Mind a stáb, mind a címszerepre készülő Kovács István [...] szinte életveszélyes körülmények között dolgozott.”⁵⁶

A film rohamtempóban készült, így elmaradtak az előkészítés bevett fázisai. Már zajlott a forgatás, de a helyszínek, sőt a színészek tekintetében is sok volt a kérdőjel. Éppen ezért az *Egy magyar nábob – Kárpáthy Zoltán* gyártástörténete rendkívül forrásszegény, alig maradt nyoma a levéltárakban (az idő rövidsége miatt valószínűleg elötrébe kerültek a szóbeli megállapodások), de a film a sajtóban sem tudta befutni a megszokott pályáját. A sietség miatt a főszereplőktől nagyfokú rugalmasságot vártak el, hogy a legvártalanabb pillanatban bevezethetők legyenek. Ez utóbbi feltételnek a Kárpáthy Zoltánt alakító Kovács István kitűnően megfelelt.

Kovács a Színház- és Filmművészeti Főiskolán Várkonyi Zoltán osztályába járt. A színésznövendékek számára Várkonyi sok tekintetben kifürkészhetetlen volt, senki sem érezhette magát kivételezettnek.⁵⁷ *A kőszívű ember fiai*ban az osztály tagjai statisztaszerepeket játszottak, a fiúk láza-

dó bécsi diákokat, a lányok bálkisasszonyokat, jellemzően egy-egy egymondatos szöveggel. Kovács István akkor érezte először, hogy osztályfőnöke számontartja őt, amikor az egyik 1964. szeptemberi, Duna-parti forgatáskor a helyszínre érkező Várkonyi magához intette, és kocsival a Vígszínházba vitette. Kovács, aki korábban csak nézőként járt a Vígszínházban, most beugró szerepet kapott a *Hátsó ajtó* című darabban.⁵⁸ Az előadásig már csak másfél nap volt hátra, ennyi idő alatt kellett megtanulnia a tizenhat oldalas főszerepet, ráadásul a kor legnagyobb színészei között kellett helyt állnia.⁵⁹

Kovács István filmszínészi pályáján másfél évvel később, 1966 februárjában jött el a döntő fordulat. Éppen a Vígszínház színészbüféjében várta az előadás végét, hogy visszahívják a színpadra meghajlásra és tapsra, amikor hirtelen beviharzott az állandóan rohanó Várkonyi Zoltán, és Kovács felé intett. „Döbbenet, mert soha, de soha nem jött be este előadásra a színházba, csak ha ő is játszott.” Kovács hamarosan Várkonyi Renault-jában találta magát, úton a pasaréti ház felé, ahol a feleség, Szemere Vera várta őket. „Viszkit? – Várkonyi közismeretesen nagyon szerette a viszkit, de hogy megkínál engem, a zöldfülű főiskolást... Átment a másik szobába, és visszajött a *Kárpáthy Zoltán*-forgatókönyvvel. – Tessék, ezt te játszod! Szédelegve mentem haza, alig fogtam fel, hogy címszerepem van egy igazi, kosztümös filmben.”⁶⁰

Mindössze néhány nap állt rendelkezésére a forgatás kezdetéig. A Színművészeti Főiskolán akkor még a képzés része volt a kosztümös szereplésre való felkészítés, így voltak vívóleckék, táncórák, illetve külön foglalkozásokon oktatták, hogyan kell a régi, nehézkes ruhákat viselni, a lovaglás azonban nem szerepelt a tananyagban.⁶¹ Kovács Istvánnak, aki Zuglóban nőtt fel, sürgősen pótolnia kellett ezt a hiányosságát. Hársvölgyi József egykori királyi lovastiszt és díjlovas magyar bajnok (1965, 1966) kezdte meg a fiatal színész oktatását.

55 [Név nélkül]: A HH krónikája. *Hétfői Htrek* (1966. január 3.) p. 6.

56 [Név nélkül]: Izgalmas forgatás a Dunán. *Film Színház Muzsika* (1966. február 18.) p. 9.

57 A Várkonyi-osztály (1962–1966) végzős hallgatói: Csernák Árpád, Döry Virág, Huszti Péter, Iglódi István, Káldi Nóra, Konrád Antal, Kovács István, Kránitz Lajos, Szakács Eszter, Tahí Tóth László, Ujréti László, Vajda Márta, Voith Ági.

58 Thurzó Gábor drámája, 1963. szeptemberétől a Vígszínház Horvai István rendezésében játszotta.

59 A szerző interjúja Kovács Istvánnal. (Budapest, 2024. február 9.)

60 *Hogy volt?!... Kovács István kedvencei*. Duna TV, 2021.

61 *Hogy volt?! ... Osztálytalálkozó Hatvanhatosok*. Duna TV, 2010.

Tortaszelés

Kovács István számos riportban beszámolt Várkonyi rendkívül egyszerű és hatékony filmrendezői munkamódszeréről. A forgatás előtti időszakot ritkán előzte meg olvasópróba, közvetlenül a jelenet felvétele előtt a színészek mindössze egyszer összeolvasták a szöveget. „Bármennyire is kutatok az emlékezetemben, nem emlékszem arra, hogy Várkonyi a forgatáson a jelenet előtt az mondta volna, hogy ezt így meg így, és mondott volna nagyon komoly, mély megoldásokat. Azt mondta: Ismered a jelenetet, ott jössz be, ott mész ki, ez történik. – Tessék! [...] Úgy osztott szerepet, hogy tudta pontosan, hogy kire osztja azt a szerepet. Tudta, hogy vele úgy tud dolgozni, hogy nem kell túl sokat magyarázni.”⁶²

Kovács István egykori színész osztálytársa, Huszti Péter a következőképpen emlékezett: „Várkonyi fantasztikusan türelmetlen volt. [...] Éjszaka átírt egy jelenetet egy filmben, és másnap reggel az új papírokat hozta. És megőrült, hogy nem tudjuk kívülről, pedig aznap éjszaka ő írta, nem is láttuk.”⁶³ Mindezekből is látszik, hogy Várkonyi a színészeknél nagyfokú szorgalmat, koncentrációt, pontosságot igényelt, a szöveg tökéletes ismeretét várta el. A lazaság legkisebb jelét sem tolerálta.

Az akkor még csak másodéves színművészeti főiskolás Venczel Vera a nyári forgatási időszakban kapcsolódott

be a munkába. Venczel már gimnazistaként feltűnt két kisebb filmszerepben. Később a főiskolán Pártos Géza osztályába járt. Várkonyi valószínűleg az egyik főiskolai vizsgaelőadáson figyelt fel Venczel Verára, és szerepet ajánlott neki a Vígsházban; a fiatal színésznő mindössze néhány hónappal később a *Kárpáthy Zoltán* filmszereplőjévé vált.⁶⁴

Kovács István szerint Venczel Verával azért alkottak rendkívül hiteles párt a filmben, mert az élet és a film több ponton találkozott. Zuglóban mindketten ugyanazon a környéken nőttek fel, jól ismerték egymást: „Olyan volt, mintha az egyik húgom lett volna.”⁶⁵ Ez a bensőséges viszony nagyon jól jött a film romantikus jeleneteinél, és hihetővé tette a két szereplő közti zavart, ami a történetben abból fakadt, hogy úgyszólván testvéri viszonyuk szerelemmé válik. A Venczel Vera és Kovács István alkotta páros az „ország szerelmespárja” volt a közönség szemében, kikövezve így a két színész útját az *Egri csillagok* főszerepeire.

Az *Egy magyar nábob* – *Kárpáthy Zoltán A köszívű ember fiaival* összehasonlítva sokkal kevesebb külső felvételt igényelt, a film 70-80 százalékát a műtermi felvételek teszik ki.⁶⁶ A külső felvételek közül érdemes kiemelni Székesfehérvár belvárosát, amely Párizst jelenítette meg,

62 *Egri csillagok – beszélgetés a szereplőkkel a Magyar Film Napján*. <https://www.youtube.com/watch?v=lyfcJb0SKn4> (utolsó letöltés dátuma: 2024. 05. 04.)

63 *Hogy volt?!... Várkonyi Zoltánra emlékezünk*. Duna TV, 2012.

64 *Záróra – Venczel Vera*. MTV2, 2010.

65 A szerző interjúja Kovács Istvánnal. (Budapest, 2024. február 9.)

66 MNL OL XIX -I-22. 106. doboz. – Németh András gyártásvezető levele Kondor István filmfőigazgató-helyettesnek. 1966. február 24.

Árvíz

a keszthelyi Festetics-kastélyt, amely Szentirmay Rudolf (Latinovits Zoltán) uradalmaként szerepelt, valamint a felvidéki Vöröskő várát, amelynek grandiózus termeit a filmbéli Kárpáthy család népesítette be. Ez utóbbi helyszín a sikeres csehszlovák–magyar filmgyári együttműködés újabb bizonyítéka.

A legnagyobb filmes kihívás a pesti árvíz megjelenítése volt, amelyet egy kőbányai helyszínen forgattak le. A helyiek által „kopott bárónő strandjaként” emlegetett mocsarat a Rákos-patak táplálta, ide építették fel az 1838-as Pest egy kis részletét, mintegy harminc-negyven házat.⁶⁷ „Este kilenc óra tájban kezdtek hömpölyögni a hullámok, és éjszaka két órakor ültek el – eddig tartott ugyanis az első árvízi forgatási nap. A hullámok természetesen mesterséges hullámok voltak, szivattyúkkal és nagy nehézségek árán, öthetes előkészületi és több hónapos tervezőmunkával készítették elő [...] Hildebrand István operatőr nyakig érő gumiruhájában megbillen, a víz pillanatok alatt »luftballonná« dagasztja, és így lebeg a víz tetején. Néhány pillanatra zavar támad, azután az operatőrt átöltöztetik, s folytatódik tovább a jelenet. [...] Hétfő este a »kopott bárónő strandján« valószínűleg már egy méter negyven centire emelkedik a víz, a hullámozás is vadabb lesz, a menekülés is rémületesebb.”⁶⁸

A magyar filmgyártás felfutása

Az 1966-ban bemutatott *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán szintén rendkívül sikeresnek bizonyult közel 3,6 milliós nézőszámával.⁶⁹ A magyar modernizmus filmjei – pl. a *Húsz óra* (1965) vagy a *Szegénylegények* (1966) – ugyan kevesebb látogatót vonzottak, de a fesztiválokon jelentős sikereket értek el, aminek hatására megnőtt a nemzetközi érdeklődés a magyar filmek iránt. A külföldi értékesítések jelentős devizabevételt eredményeztek, továbbá hozzájárultak, ahhoz, hogy az ország kitörjön az 1956-ot követő elszigeteltségből. Az 1963 és 1968 közötti játékfilmes exportbevételeiből a Nemeskürty irányította IV-es csoport filmjei 37 százalékkal vették ki a részüket, ezen belül is Jancsó és Várkonyi filmjei vitték a prímet.⁷⁰

A magyar filmre irányuló növekvő figyelem fellelő a külföldi bérmunkát. 1965 őszén Aczél György hathatós támogatásával megrendezték az első Magyar Játékfilmszemlét. A magyar filmeknek ez az évente ismétlődő seregszemléje jelentős számú külföldi szakembert és üzletembert vonzott. Számos nyugati országból, köztük az Egyesült Államokból jöttek Magyarországra filmet forgatni. Az ebből befolyt összeggel a gyár viszonylag szabadon gazdálkodhatott, így 1967-ben többek között öt darab csúcscategóriás, nyugatnémet Arriflex kamerát vásároltak.⁷¹

67 Barabás Tamás: *Egy magyar nábob* trükkjei. *Ifjúsági Magazin* (1966. szeptember 1.) p. 55.

68 B. I.: Kőbányán forgatják a pesti árvizet. *Hétfői Hírek* (1966. július 25.)

69 Gombár: *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1987*. p. 78.

70 Langer: *MAFILM Krónika*. p. 223.

71 Békési Kálmán: A Nemzetközi Stúdió devizabevételeiből vásárolt berendezések és felszerelések 1965 óta 1967. december 1-ig. *MAFILM Tájékoztató* IV. évfolyam (1967) nos. 5–6. p. 8.

A külföldi bér munkánál azonban jelentősebb bevételt hoztak a MAFILM-nek a magyar televíziós megrendelések. Az egyre nagyobb fordulatszámra kapcsoló gyártás kielégítése érdekében új embereket kellett felvenni, és a gyár létszáma az 1965-ös 1196 főről két év alatt 1604-re nőtt, de a forgatási csúcsidezőszakokban még így is gyakran nyugdíjas szakembereket kellett behívni.⁷²

Konklúzió

A *köszívű ember fiai* és az *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán elkészítése sokoldalú kihívás elé állította a magyar filmgyártást. A *köszívű ember fiai* igényelte az alakzatban haladni képes statiszták tömegét, ennek érdekében a Néphadsereggel való viszonyt a korábbiaknál szorosabbra kellett fűzni. Mindkét történelmi film impozáns helyszíneket, egyedi kosztümöket és különleges berendezési tárgyakat kívánt meg, próbára téve a magyar film diplomáciai kapcsolatokat az NDK-val, Csehszlovákiával, a Szovjetunióval és az óceánon átnyúlva – a látványvilág megfelelő nyersanyagra rögzítése érdekében – az amerikai Kodak vállalattal. A különböző kihívásokra adott megfelelő válaszok ösztönzőleg hatottak a további történelmi tárgyú filmek gyártásához.

A magyar filmgyártás ezekben az években jelentős szervezési és intézményi változásokon, valamint kapacitásbeli növekedésen ment át. Készen állt arra, hogy egy minden addiginál nagyobb vállalkozásba fogjon. 1967 tavaszán Nemeskürty így foglalta össze a folyamatokat: „Régi terve a magyar filmgyártásnak az *Egri csillagok* megfilmesítése. Eddig azonban hiányoztak egy ilyen nagyszabású produkció feltételei. Nemcsak az anyagiakra gondolok, hanem a forgatás módszereire és technikájára is. A mi stúdiónk készítette a Jókai-filmeket. A *köszívű ember fiai*, az *Egy magyar nábob* és a Kárpáthy Zoltán forgatása jó erőpróba volt. Olyan művészi együtttest sikerült kialakítani, amely most már vállalhatja egy még nagyobb szabású film elkészítését is. Elsősorban a rendezőre, Várkonyi Zoltánra és az operatőrre, Hildebrand Istvánra gondolok, de sorolhatnám a stáb több tagját is.”⁷³

Róbert Nagy

Journey to the Stars of Eger

The Making of Men and Banners (1965)

and *The Last Nabobs* (1966)

The most ambitious undertaking in the Hungarian film industry was *Stars of Eger* (*Egri csillagok*, 1968). It could be assumed that the historical films previously directed by Zoltán Várkonyi (including *Men and Banners* [*A köszívű ember fiai*, 1965] and *Egy magyar nábob* – Kárpáthy Zoltán [*The Last Nabobs*, 1966]) played a major role in the preparations for this film. Therefore, it is worthwhile to examine the production history of these films in detail.

The author of the article attempts to approach the subject from several angles: the creative motivations behind historical films, their financial and institutional backgrounds, screenwriting, casting, issues with film negatives, setting and location scouting, and establishing connections with the army for support in battle scenes. Furthermore, the article aims to present the most critical stages of the filming process.

⁷² Langer: MAFILM Krónika. p. 208.

⁷³ Márkus László: Megőrizzük Gárdonyi romantikáját. *Heves Megyei Népiújság* (1967. május 20.)